

तालवाद्य

१. संगीतात तालाचे महत्त्व

मानवी जीवन सुखकारक होण्यासाठी त्यामध्ये एकसूत्रता व शिस्तीची आवश्यकता असते. त्याशिवाय जीवन अपूर्ण आहे. हीच सुसूत्रता व शिस्त सांगीतिक विश्वात महत्त्वपूर्ण आहे. संगीतातील मधुर स्वरांना जोपर्यंत लय तालबद्ध करून सादर करत नाही तोपर्यंत संगीताची आनंदानुभूती घेणे अशक्य आहे.

॥ 'गीतं, वाद्यं तथा नृत्यं
त्रयं संगीत मुच्यते' ॥

या व्याख्येवरून संगीताचे व्यापकत्व सिद्ध होते. संगीताचा मुख्य उद्देश आनंद प्राप्ती आहे. गायन, वादन व नृत्याविष्काराला मूर्त रूप देण्यासाठी ते तालबद्ध असणे आवश्यक आहे. संगीत श्रवणीय होण्यासाठी ताल अंग हे महत्त्वपूर्ण आहे. ज्याप्रमाणे कलावंत स्वररूपी पुष्पांना एका तालरूपी धाग्यामध्ये बांधून सुंदर हार तयार करतो, तेव्हा त्याची अभिव्यक्ती श्रेष्ठरूप धारण करते. ताल विरहीत संगीत हे अरण्यक संगीत आहे आणि तालयुक्त संगीत हे सामाजिक संगीत आहे.

॥ मुखंप्रधान-देहस्य नासिका मुख्य मध्यके
तालहीनं तथा गीतं नासाहीन मुख यथा ॥

संगीत रत्नाकरमधील या श्लोकाच्या अनुषंगाने विचार करता शरीरामध्ये मुख महत्त्वाचे आहे. मुखामध्ये नासिका महत्त्वाची असते. नासिका नसेल तर माणसाची अवस्था व्यवस्थित राहणार नाही. त्याचप्रमाणे संगीतात ताल नसेल तर त्याची दुरावस्था होईल.

॥ यस्तु तालं न जानाती, गायको न च वादकः
तस्मात् सर्व प्रयत्नेन, कार्यं तालावधारणम् ॥

ज्याला तालाचे ज्ञान नाही त्याला कलावंत म्हणणे उपहासाचे ठरेल. त्यामुळेच अथक परिश्रमाने ताल

विद्याग्रहण करणे आवश्यक आहे. संगीतामध्ये विभिन्न तालाच्या व लयीच्या माध्यमातून रसांची निर्मिती होते. जेव्हा माता आपल्या बाळाला अंगाई गाऊन थोपटते तेव्हा ते बाळ लवकर निद्रादेवीच्या आधीन होते. सैनिकांमध्ये स्फुरण व जोश निर्माण होण्यासाठी विविध वाद्यांचे वादन केले जाते. कुस्तीच्या फडातील पहिलवानांमध्ये हलगीचा नाद जोश निर्माण करतो. लोकनृत्यामध्ये नर्तक, नर्तकीचे नृत्य परमोच्च गतीकडे वाटचाल करते तेव्हा पूर्ण वातावरण नृत्यमय होते. नर्तक, दर्शक, तालवाद्य वादक यांच्यामध्ये एक प्रकारचे तादात्म्य निर्माण होऊन सर्व जण मंत्रमुग्ध होतात. ही भावविभोर अवस्था निर्माण करण्याची शक्ती तालामध्ये आहे. त्यामुळे तालविहीन संगीताची कल्पना आपण करू शकत नाही.

संगीतात तालामुळे आवर्तने निर्माण होतात, त्यामुळे एक प्रकारची शिस्त त्यामध्ये येते. गायन, वादन, नृत्याच्या आविष्कारामध्ये वैविध्यपूर्ण व चमत्कृतीपूर्ण रितीने समेक येणे, अतीत, अनागतसारख्या नजाकती करणे केवळ तालामुळेच घडते.

'श्रुतीर्माता लयः पिता' या उक्तीनुसार श्रुती माता तर लय ही पिता आहे. या मातापित्याचा आश्रय घेऊन गायन, वादन, नृत्यातील कलावंत आपला सांगीतिक विचार प्रकट करतो. आपल्या विविध कल्पना लय व तालाच्या विभिन्न प्रयोगातून तो व्यक्त करतो. ही अभिव्यक्ती करत असताना तालाच्या आधीन राहून वेगवेगळ्या लय लयकारीचा प्रयोग, सवाल-जवाब इत्यादी प्रकार तालामुळेच शक्य आहेत.

प्रामुख्याने ताल ही अशी रचना आहे की, ज्याच्या आधारावर संगीतामध्ये वेळेचे मापन केले जाते. तालाची लांबी आवश्यकतेनुसार कमी जास्त करता येते. एकंदर तालामुळे अतिशय सुंदर, कलात्मक व लयात्मक रचनेचा आनंद आपल्याला घेता येतो.

उपक्रम : आपल्या सभोवतालच्या परिसरामध्ये नैसर्गिक लय तालाची उदाहरणे शोधा.

२. पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या व स्पष्टीकरण

२.१ कायदा :

कायदा म्हणजे नियम किंवा शिस्त होय. तबलावादनात नियमाला महत्त्व आहे. तालसिद्धांतानुसार सम, काल, विभाग दाखवत जी विस्तारक्षम बोलांची रचना वाजवली जाते अशा रचनेला ‘कायदा’ असे म्हणतात किंवा स्वराने सुरू होऊन स्वरानेच संपणारी खाली, भरी व खंडयुक्त विस्तारक्षम रचना म्हणजे कायदा होय.

उदा -

धा	धा	ती	ट	धा	धा	तीं	ना
×				२			
ता	ता	ती	ट	धा	धा	धीं	ना
०				३			

२.२ रेलगाडी

काही बोलांचा एक समूह जो द्रुत लयीत वाजवताना एक धारेसारखा प्रवाहित वाटतो त्यास 'रेला' म्हणतात किंवा स्वराने सुरू होऊन व्यंजनाने संपणारी विस्तारक्षम बोलरचना म्हणजेच रेला होय.

उदा -

धाऽतीर	कीटतक	तकतीर	कीटतक
×			
धाऽतीर	कीटतक	तींऽनाऽ	कीटतक
२			
ताऽतीर	कीटतक	तकतीर	कीटतक
०			
धाऽतीर	कीटतक	धींऽनाऽ	कीटतक
३			

२.३ तिहाई

एखादा बोलसमूह तीन वेळा दोन समान विरामांच्या अंतराने वाजवला असता अंतिम धा समेवर येतो त्यास ‘तिहाई’ असे म्हणतात.

उदा - त्रिताला मध्ये समेपासून समेपर्यंतची तिहाई

$\begin{array}{c} \text{धाधा} \quad \text{तीट} \quad \text{धाधा} \quad \text{तींना} \\ \times \end{array}$	$\begin{array}{c} \text{धाऽ} \quad \text{ऽऽ} \quad \text{धाधा} \quad \text{तीट} \\ २ \end{array}$
$\begin{array}{c} \text{धाधा} \quad \text{तींना} \quad \text{धाऽ} \quad \text{ऽऽ} \\ ० \end{array}$	$\begin{array}{c} \text{धाधा} \quad \text{तीट} \quad \text{धाधा} \quad \text{तींना} \\ ३ \end{array}$

२.३.१ दमदार तिहाई

दमदार तिहाईमधील दम याचा अर्थ थांबणे किंवा विश्रांती असा होय. जेव्हा एखाद्या तिहाईमध्ये बोल समूहाच्या शेवटच्या बोलानंतर म्हणजेच ‘धा’ या बोलावर थांबणे किंवा विश्रांती घेणे याला ‘दमदार तिहाई’ असे म्हणतात.

उदा - झपतालातील दमदार तिहाई

धा <u>ऽ</u> तीर x	की <u>ऽ</u> तक	धा <u>ऽ</u> ऽऽ	<u>ऽ</u> ऽऽऽ	धा <u>ऽ</u> तीर	
की <u>ऽ</u> तक 0	धा <u>ऽ</u> ऽऽ	<u>ऽ</u> ऽऽऽ	धा <u>ऽ</u> तीर	की <u>ऽ</u> तक	धीं x

२.३.२ बेदम तिहाई

बेदम याचा अर्थ सलग किंवा न थांबता, एखाद्या तिहाईमध्ये बोलसमूहाच्या शेवटच्या बोलानंतर म्हणजेच 'धा' या बोलावर कमीतकमी विश्रांती असते अशा तिहाईस बेदम तिहाई म्हणतात.

बेदम तिहाईमधील विश्रांती काळ अर्धामात्रा, पाव मात्रा असतो.

उदा - त्रितालामधील बेदम तिहाई

धीना ×	धीधी	नाती	नाधी	
धीना २	धाधी	नाधी	धीना	
तीना ०	धीधी	नाधा	धीना	
धीधी ३	नाती	नाधी	धीना	धा ×

२.४ मुखडा

समेवर येण्यासाठी दुगुन अथवा चौगुन लयीत बांधलेल्या आकर्षक बोल रचनेस मुखडा असे म्हणतात. मुखडा तिहाईयुक्त अथवा बिनातिहाई असतो.

उदा. त्रितालातील कालापासून सुरू होणारा तिहाईयुक्त मुखडा

धा	धीं	धीं	धा		धा	धीं	धीं	धा	
x					२				
तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट	धाती		धाऽ	धाती	धाऽ	धाती	धा
०					३				x

२.५ मोहरा

एखादा बोल समूह जो आकाराने एका आवर्तनापेक्षा कमी लांबीचा, मुखड्याच्या तुलनेत नाजूक बोलांचा समेवर येणारा बोलसमूह म्हणजे मोहरा होय. मोहरा तिहाईयुक्त किंवा बिनातिहाईचा असतो.

उदा. त्रितालातील कालापासून तिहाईरहित मोहरा

धा	धीं	धीं	धा	धा	धीं	धीं	धा	
×				२				
कीटतक	तीरकीट	तकतक	तीरकीट	धाऽऽऽ	तीरकीट	तकतक	तीरकीट	धा
०				३				×

२.६ टुकडा

समेला येऊन मिळण्यासाठी जो छोटा बोलसमूह वाजवला जातो त्याला 'टुकडा' असे म्हणतात. टुकड्याची लांबी जास्तीतजास्त २-३ आवर्तनांची असते.

उदा - त्रितालातील टुकडा

धागे	तीट	तागे	तीट	धागे	तीट	तागे	तीट	
×				२				
कत	तीट	धागे	तीट	कत	धाऽ	नधा	ऽन	धा
०				३				×

२.६ परन - परन हा पखवाजातील विशेष वादन प्रकार आहे. आज तबलावादनात देखील ऐकायला मिळतो. बोलांची पुनरावृत्ती व जोरकस बोलांची रचना परनमध्ये आढळते. धीट, तीट, गदीगन, कडधातीट, नागेतीट अशा बोलांचा उपयोग परनामध्ये केलेला असतो.

उदा- त्रितालमधील परन

धीटतीट	कडधातीट	गदिगन	नागेतीट	
×				
कडधातीट	गदिगन	नागेतीट	गदिगन	
२				
कडधाऽन	धाऽधाऽ	धाऽऽऽ	कडधाऽन	
०				
धाऽधाऽ	धाऽऽऽ	कडधाऽन	धाऽधाऽ	धा
३				×

२.८ लग्गी -

केरवा, दादरा इत्यादी चंचल प्रकृतीच्या तालांचे ठेके वेगवेगळ्या स्वरूपात, दुगून लयीमध्ये कलात्मक पद्धतीने वाजवण्याच्या क्रियेला लग्गी असे म्हणतात.

लग्गीच्या प्रस्तुतीमध्ये विस्तार करताना खाली-भरीचा उपयोग अत्यंत सौंदर्यपूर्ण शैलीने केला जातो. सुगम, उपशास्त्रीय व सिनेसंगीतामध्ये याचा जास्त प्रमाणात उपयोग केला जातो.

उदा. लग्गी - केरवा ताल

१.	धा	ती	ना	ना	ता	ती	ना	ना	धा
	×				०				×
२.	धाधी	नाधी	नाना	धीना	धाधी	नाधी	नाना	तीना	धा
	×				०				×

लग्गी - दादरा ताल

१.	धाती	धाधा	तीना	ताती	धाधा	धीना	धा
	×			०			×
२.	धाऽ	धीना	तीट	ताऽ	धीना	तीट	धा
	×			०			×

प्र. १ फरक स्पष्ट करा.

१. मोहरा - मुखडा
२. कायदा - रेला
३. दमदार तिहाई - बेदम तिहाई

प्र. २ सोदाहरण व्याख्या लिहा.

१. परन
२. टुकडा
३. लग्गी
४. मुखडा

प्र. ३ रिकाम्या जागा भरा.

१. स्वराने सुरू होऊन स्वरानेच संपणारी विस्तारक्षम रचना म्हणजे ..... होय.
२. स्वराने सुरू होऊन व्यंजनाने संपणारी विस्तारक्षम रचना म्हणजे ..... होय.

३. अर्धा मात्रा, पाव मात्रा विश्रांती काल ..... तिहाईमध्ये असतो.
४. 'धा' बोलावर थांबणे किंवा विश्रांती घेणे याला ..... तिहाई म्हणतात.
५. एखादा बोल समूह तीन वेळा दोन समान विरामांच्या अंतराने वाजवला असता अंतिम 'धा' समेवर येतो त्यास ..... म्हणतात.

प्र. ४ चूक की बरोबर ते लिहा.

१. मुखड्याच्या तुलनेत नाजूक बोलांचा समेवर येणारा बोलसमूह म्हणजे मोहरा होय.
२. मुखडा तिहाईयुक्त अथवा बिनातिहाई असतो.
३. समेवर येऊन मिळवण्यासाठी जो छोटा बोलसमूह वाजवला जातो त्याला परन म्हणतात.
४. सुगम, उपशास्त्रीय, सिनेसंगीतामध्ये लग्गीचा उपयोग केला जातो.
५. कायदा हा पखवाजातील विशेष वादन प्रकार आहे.

३. तालवाद्यांचे विस्तृत अध्ययन (भारतीय व पाश्चात्य)

३.१ पखवाज :

भारतामधील अवनद्ध वाद्यांपैकी पखवाज हे एक प्राचीन अवनद्ध वाद्य आहे. पखवाजालाच मृदंग म्हणून ओळखले जाते. मृद म्हणजे माती. ज्याचे अंग मातीचे आहे त्याला मृदंग असे म्हणतात. भगवान शंकरानी त्रिपुरासूर या राक्षसाचा वध केला त्यावेळी ब्रह्मदेवाने मातीमध्ये त्रिपुरासूराचे रक्त मिसळून त्यापासून एक भांडे बनवले. त्याच भांड्यावर राक्षसाचे चामडे दोन्ही बाजूला बसवले यातूनच मृदंग अथवा पखवाजाची निर्मिती झाली अशी आख्यायिका आहे.

पखवाजाची रचना – पखवाज हे वाद्य शिसम, रक्तचंदन, खैर, चंदन, नीम व बाभूळ अशा लाकडांपासून तयार करतात. पखवाजाची लांबी २४ इंच असते. उजवीकडील भागाचे तोंड ७ इंच व्यासाचे असते तर डावीकडील भागाचे तोंड ९ इंच व्यासाचे असते. हे खोड आतून पोकळ असते याच्या दोन्ही मुखांवर पुड्या बसवलेल्या असतात उजव्या हाताची (दायाँ) पुडी ही तबल्याच्या पुडीप्रमाणे असते. ही पुडी बकऱ्याच्या चामड्यापासून तयार केली जाते. या पुडीवर शाई, लव, चाट व गजरा इत्यादी भाग असतात. डाव्या हाताची (बायाँ) पुडी ही शाई विरहीत असते या पुडीच्या मध्यभागी शाईऐवजी मळलेली कणीक व पाणी एकत्रित चिकटवतात. उजवीकडील स्वरात संवाद साधण्यासाठी कणकेचा गोळा कमी-अधिक करतात. या पुडीला धुमपुडी देखील म्हणतात. टिके, गजरा व पान इ धुमपुडीचे उपभाग असतात. या दोन्ही पुड्या खोडाच्या दोन्ही मुखांवर घट्ट बसण्यासाठी अखंड वादीने गुंफलेल्या असतात. ही वादी म्हशीच्या चामड्यापासून बनवलेली असते. पखवाज स्वरात लावण्यासाठी लाकडी आठ गट्टे वादीखाली लावतात. हातोडीने गजऱ्यावर आघात करून स्वर कमी जास्त करतात.

पखवाज खाली बसून अथवा उभे राहून वाजवतात. उभे राहून वाजवण्यासाठी लाकडी स्टँड वापरतात याला घोडी असेही म्हणतात. काही वेळा दोरीच्या किंवा पट्ट्यांच्या सहाय्याने बांधून गळ्यात अडकवून पखवाज वाजवला जातो. पंढरपूरच्या वारीमधील वारकरी पखवाज गळ्यात अडकवून वाजवत पालखीबरोबर चालतात.

पखवाजामध्ये देखील कुदरुसिंह, नाना पानसे, नाथद्वारा, मंगळवेढेकर इत्यादी घराणी आहेत. पखवाज हे वाद्य खुले व जोरकस वाजत असल्यामुळे थापेच्या सहाय्याने वाजवले जाते. स्वतंत्र वादनाबरोबर धृपद, धमार आणि भजन-कीर्तनासाठी हे वाद्य वाजवले जाते.

या वाद्यावर चौताल, तेवरा, सूलताल, गजझंपा, धमार इत्यादी ताल वाजवले जातात. धिटधिट, कडधाटीट, कताकता, धुमकिट, गदिगन, तीटकत, दिंता असे बोल पखवाजावर वाजवले जातात. तसेच रेला, परन, तुकडे, चक्रदार हे वादन प्रकार वाजवतात.

उपक्रम : इंटरनेटच्या सहाय्याने पखवाज वादनामध्ये प्रसिद्ध असलेल्या वादकांची अधिक माहिती मिळवा, तसेच परिसरातील पखवाज वादकांच्या मुलाखती/भेटी घ्या.

३.२ ढोलक :

लोकसंगीतातील अत्यंत लोकप्रिय वाद्य म्हणून ढोलक हे वाद्य ओळखले जाते. ढोलक हे वाद्य ढोलाप्रमाणेच दिसते परंतु आकाराने लहान असते. आंबा, साग, शिसम, निम इत्यादी लाकडांच्या खोडापासून ढोलक तयार करतात. ढोलकाची लांबी १६ इंच असते. डावीकडील बाजू ८ इंच आणि उजवीकडील बाजू ६ इंच व्यासाची असते. याचा आतील भाग पोकळ असतो. याच्या मुखावर चामडे मढवलेले असते. उजव्या बाजूचे चामडे हे कडक असते तर डाव्या बाजूच्या चामड्याला आतून मेणी लावून मुलायम केले जाते. यामुळे यामधून निघणारे बोल हे उजव्या बाजूने तबल्याप्रमाणे कडक तर डाव्या बाजूने डग्याप्रमाणे मुलायम वाजतात. या वाद्याच्या पुड्या दोन्ही मुखांवर घट्ट बसाव्यात

यासाठी दोरीने गुंफलेल्या असतात. दोरीमध्ये लोखंडी कड्या (छल्ले) बसवलेल्या असतात. या कड्या मागेपुढे सरकवून हे वाद्य स्वरात लावले जाते. सध्या ढोलकवरील पुड्या नटबोल्टच्या साहाय्याने बसवल्या जातात. पान्याच्या मदतीने नट कमी अधिक आवळून ढोलक स्वरात लावतात. उजवीकडील बाजू उजव्या हाताच्या बोटांनी आणि डावीकडील बाजू डाव्या हाताच्या बोटांनी व मनगटाने वाजवले जाते. काही वेळा उजव्या हाताच्या अंगठ्यामध्ये कडी घालून, ही कडी पुडीच्या कडेला आघात करून वाजवतात. पखवाजाच्या तुलनेत हे वाद्य वजनाने हलके असते. त्यामुळे ढोलक गळ्यात अडकवून अथवा मांडीवर ठेवून वाजवला जातो.

दादरा, केरवा, दीपचंदी, चाचर इत्यादी ताल या वाद्यावर वाजवले जातात. धिक धा धा तिक धा धा, धेत्ता केत्ता इत्यादी बोल या वाद्यावर वाजवतात. लोकसंगीत, कव्वाली, चित्रपट संगीत व मंगलकार्यात हे वाद्य वाजवतात. राजस्थानी लोकसंगीतात याचा विशेष उपयोग केला जातो. मंगलकार्यात काही वेळा स्त्रियादेखील ढोलक वाजवताना दिसून येतात.

उपक्रम : इंटरनेटच्या सहाय्याने ढोलक वादकांमध्ये प्रसिद्ध असलेल्या वादकांची माहिती मिळवा, तसेच परिसरातील ढोलक वादकांच्या मुलाखती/भेटी घ्या.

३.३ ढोलकी :

ढोलकी हा शब्द उच्चारताच महाराष्ट्रातील लावणी हा नृत्यप्रकार डोळ्यांसमोर उभा राहतो. ढोलकीचा तोडा वाजताच मन शृंगाररसाने भरून जाते. शिसम, साग, बाभूळ इत्यादी झाडांच्या खोडापासून ढोलकी तयार केली जाते. खोड आतून पोकळ असते. याचा आकार उजवीकडे निमुळता

होत गेलेला असतो. त्यामुळे या वाद्याचे उजवीकडील मुख (दायाँ) ४' ते ६' रुंदीचे असते तर डावीकडील मुख (बायाँ) ८" ते १०" रुंदीचे असते. याच्या उजव्या मुखावर चामड्याची पुडी बसवलेली असते. या पुडीला तबल्याप्रमाणे चाट नसते. या पुडीवर पातळ शाईचा थर लवलेला असतो. शाईचा थर जितका पातळ तितकी पुडी तार सप्तकात वाजते. डाव्या बाजूकडील पुडीवर शाई नसते. तिच्या आतील बाजूस मेणी बसवलेली असते. या पुडीला धुमपान असेही म्हणतात.

या दोन्ही पुड्या खोडाच्या मुखावर घट्ट बसाव्यात यासाठी सुताच्या दोरीने घट्ट आवळल्या जातात. ढोलकी स्वरात लावण्यासाठी खिट्ट्यांनी पीळ दिला जातो. सध्या नटबोल्टच्या साहाय्याने दोन्ही पुड्या बसवल्या जातात. ढोलकी ही तार सप्तकातील स्वरांत लावली जाते.

ढोलकीची उजवीकडील बाजू हाताच्या बोटांनी, क्वचित थापेने आणि डावीकडील बाजू बोटांनी व तळव्याने वाजवतात.

दादरा व केरव्याच्या लग्न्या आणि लोकनृत्याचे तोडे ढोलकीवर वाजवले जातात. ता ता ता, ना ना ना, धाऽ धाती ताऽधाती, तीरकीटतक तक्डाँ इत्यादी बोल ढोलकीवर वाजवतात. लावणी बरोबर लोकगीत, लोकनृत्य, पोवाडा, भारूड आणि चित्रपट गीतासाठी या वाद्याचा उपयोग केला जातो.

उपक्रम : इंटरनेटच्या सहाय्याने ढोलकी वादनामध्ये प्रसिद्ध असलेल्या वादकांची अधिक माहिती मिळवा, तसेच परिसरातील ढोलकी वादकांच्या मुलाखती/भेटी घ्या.

३.४ : ड्रमसेट

भारतीय संगीत हे नेहमी स्वरप्रधान व लय प्रधान भागात विभागलेले आहे. पाश्चात्य संगीत हे जास्तीत जास्त लयप्रधान आहे. पाश्चात्य संगीत कधीही विलंबित लयीमध्ये सादर केले जात नाही. पाश्चात्य संगीतामधील रचना या कायम मध्य अथवा द्रुत लयीमध्ये वाजवल्या जातात. पाश्चात्य संगीतामधील कोणत्याही तालवाद्याला शाई लावलेली नसल्यामुळे त्याला आस (नाद) राहत नाही. त्याचप्रमाणे तालाला भाषा नसल्यामुळे भाषाशैलीचा विकास होत नाही. या कारणांमुळे पाश्चात्य तालवाद्याला एक मर्यादा येते. या तालवाद्यामध्ये ड्रमसेट हे एक अत्यंत महत्वाचे वाद्य म्हणून ओळखले जाते. आजकाल भारतात देखील या वाद्याची लोकप्रियता वाढलेली दिसून येते. ड्रमसेटमध्ये ड्रम हे स्टँडवर ठेवूनच वाजवतात. वादकासाठी बसायला गोलकार सीट असलेली खुर्ची असते. ड्रमसेट हे लाकडी अथवा फायबर स्टीकच्या साहाय्याने वाजवतात.

बासड्रम – या सेट मध्ये सर्वात खालच्या बाजूस गोलाकार आकाराचा बास ड्रम (Bass Drum) असतो. हा पायाने रबरी अथवा स्पॅंजच्या स्टीकने वाजवतात. ही स्टीक पॅडलला जोडलेली असते. साधारण बासड्रम (Bass Drum) या नावाप्रमाणे खालच्या स्वरामध्ये, बीटस वाजवल्यानंतर ऐकू येतात. बास ड्रमचे मुख सुमारे ३० ते ३२ इंच इतके असते.

स्नेअर ड्रम – स्नेअर ड्रमला साईड ड्रम असेही म्हणतात.

हे ड्रम लाकडी असतात. दोन्ही बाजूला कातडे लावलेले असते. वरच्या बाजूला एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत दोरी अथवा तार ताणून बसवलेली असते. कातड्यावर आघात केल्यास तारेमुळे ध्वनी नियंत्रित होऊन टरटर असा नाद निर्माण होतो.

Rock Tom – हे दोन ड्रम लाकडी अथवा धातूचे असतात. ते एका बाजूने मुखावर चामड्याने ताणून बसवलेले असते. साधारण १२ x १०” आणि १३ x १२” या आकारात दोन rock tom असतात.

याशिवाय Hi Hat, Ride cymbal, crash cymbal देखील असतात. यातील काही डाव्या पायाने पॅडलच्या साहाय्याने वाजवतात तसेच उजव्या हाताच्या stick ने देखील वाजवतात. सध्या कार्यक्रमात Electronic Drum देखील वाजवतात.

उपक्रम : इंटरनेटच्या साहाय्याने ड्रमवादकांमध्ये प्रसिद्ध असलेल्या वादकांची अधिक माहिती मिळवा, तसेच परिसरातील ड्रमवादकांच्या मुलाखती/भेटी घ्या.

३.५ : रिदम मशीन

रिदम मशीन – रिदम याचा अर्थ ताल अथवा लय होय. असे ताल अथवा लय दर्शवणारे हे रिदम मशीन पूर्ण पणे Electronics आहे. त्यामध्ये टाळ, खंजिरी, तबला, पखवाज, ढोलक, ढोलकी, डफ, कोंगो, ड्रमसेट अशा अनेक वाद्यांचा आवाज तसेच साईड रिदमपैकी कबास, अंडाकृती शेकर, घुंगरू, चेंडा इत्यादी वाद्यांचा आवाज या मशीनद्वारे निर्माण करता येतो. साधारण १९८० च्या सुमारास हे रिदम मशीन अस्तित्वात आले. TR808 व TR909 या मॉडेलचे

रिदम मशीन अनेक हिट गाण्यात वापरले आहे. परंतु आता यामधील नावीन्य लक्षात घेऊन (Programme तयार करून) रिदम मशीन हाताळणे सुलभ झाले आहे. रिदम मशीन हाताळण्यासाठी तालाचे उत्तम ज्ञान असणे आवश्यक आहे. तालवाद्य शिकलेली व्यक्तीच हे रिदम मशीन हाताळू शकते. या रिदम मशीनचा चांगल्या प्रमाणात परिणाम मिळण्यासाठी चांगल्या साऊंड सिस्टिमची आवश्यकता असते. या सिस्टिममध्ये Mixer, Amplifier, Sound Box या सर्व गोष्टी चांगल्या दर्जाच्या असाव्या लागतात. Roland D - 70, (Boss) 200m, Alesxis, Ableton Live Software यासारख्या नामवंत कंपन्यांची रिदम मशीन्स उत्तम दर्जाची आहेत. हे रिदममशीन पाहिजे त्या स्वरात,

वेगवेगळ्या वाद्यांच्या आवाजात, वेगवेगळ्या लयीमध्ये वाजवता येते.

एखाद्या कार्यक्रमात रिदम प्रकार अगोदर माहीत असेल तर त्याचा Programme तयार करून Sequence नुसार तो स्टेजवर केवळ Operate करण्याचे काम करावे लागते. हे रिदम मशीन पूर्णपणे electronic असल्यामुळे त्यामधून कोणता आवाज येतो, हे पाहण्यासाठी याला Sound box जोडावा लागतो. त्यामुळे आपण दाबलेल्या बटणानुसार रिदम वाजतो की नाही हे नक्की कळते. रिदम मशीनवर अनेक प्रकारचे रिदम विविध वाद्यांनुसार वाजतात. त्यातील सर्व बटणांवर आधारित Programme तयार होतो. त्यातील योग्य बटणांचा वापर माहीत असणे आवश्यक आहे.

स्वाध्याय

प्र.१ एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. थापेच्या साहाय्याने कोणते वाद्य वाजवले जाते?
२. पखवाजावर वाजवल्या जाणाऱ्या दोन तालांची नावे लिहा.
३. ढोलकीचा उपयोग कोणत्या नृत्यासाठी केला जातो?
४. कव्वालीच्या साथीसाठी कोणते वाद्य वाजवतात?
५. प्रसिद्ध ढोलकीवादकांची नावे लिहा.

प्र.२ रिकाम्या जागा भरा.

१. धृपदा-धमार गायनाच्या साथीला .....हे वाद्य वाजवले जाते.
२. मंगलकार्य प्रसंगी ..... हे वाद्य स्त्रियादेखील वाजवतात.
३. .... या वाद्याला कणीक लावली जाते.
४. परन हा वादनप्रकार ..... या वाद्यावर वाजवला जातो.
५. ड्रमसेट ..... स्टिकच्या साहाय्याने वाजवतात.

६. स्नेअर ड्रमला ..... असेही म्हणतात.
७. रिदम मशीन हे पूर्णपणे ..... आहे.
८. रिदम मशीन साधारण ..... च्या सुमारास अस्तित्वात आले.
९. पाश्चात्य संगीत कधीही .....लयीमध्ये गायले जात नाही.

प्र.३ खालील वाद्यांची थोडक्यात माहिती लिहा.

१. पखवाज
२. ढोलक
३. ढोलकी
४. ड्रमसेट
५. रिदम मशीन

प्र.४ चूक की बरोबर ते लिहा.

१. चित्रपट संगीतासाठी ढोलक हे वाद्य वाजवले जाते.
२. ढोलकीला चाट नसते.
३. तिटकत गदिगन हा बोल ढोलकीवर वाजवला जातो.
४. पखवाजावर 'परन' वाजवतात.
५. भवानीशंकर हे कलाकार पखवाज वाद्यासाठी प्रसिद्ध आहेत.

४. स्वतंत्र वादन

संगीतामधील कोणत्याही प्रकारच्या सादरीकरणासाठी लय, ताल वाद्याची आवश्यकता असते. यामध्ये तबला, पखवाज या वाद्यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. गायन, वादन, नृत्य या कलांमध्ये जसजसा विकास होत गेला तसे वाद्यांमध्ये बदल होत गेले. धृपद, धमार गायकीचा प्रसार कमी होऊन ख्याल गायकी प्रचलित होऊ लागली, तसा तबला या वाद्याचा विकास होऊ लागला. पूर्वी कथक नृत्याच्या साथीला पखवाज वाद्य होते, परंतु पखवाज वाद्याच्या रचनेमुळे लयीच्या वेगाला मर्यादा येत होती. त्यामुळे तबला वाद्य साथीला आले. यामध्ये अनेक तबला-पखवाज वादक उच्च प्रकाराची संगत करू लागले. त्यावर विचारविनिमय होऊ लागला, त्यातूनच स्वतंत्रवादनाचा विचार केला गेला. प्रतिभावान तबला पखवाज वादकांनी स्वतंत्रवादनाचे कार्यक्रम सुरू केले व त्याला लोकमान्यता मिळाली.

लयीच्या चढत्या क्रमानेच सादरीकरण होत असते. लयीच्या चढत्या क्रमाचा नियम हा संगीतातील कोणत्याही प्रकाराला लागू होतो स्वतंत्र तबलावादन देखील लयीच्या क्रमानुसार होत असते.

तबल्याची दिल्ली, अजराडा, लखनौ, फरूखाबाद, बनारस, पंजाब इत्यादी सहा घराणी आहेत. त्या प्रत्येक घराण्याची आपली स्वतःची वादन शैली आहे. त्याप्रमाणे स्वतंत्रवादनामध्ये वादन प्रकारांची क्रमबद्धता दिसून येते. ज्याप्रमाणे बनारस घराण्याचे कलाकार स्वतंत्र वादनाची सुरुवात उठाने करतात, तर इतर घराण्याचे लोक 'पेशकार' ने सुरुवात करतात.

पूर्वीच्या काळी त्रितालमध्येच स्वतंत्र वादन करणे कलाकार पसंत करित. त्रितालाची समान विभाग रचना आणि खालीभरीचा संतुलित प्रयोग यामुळे कलाकार स्वतंत्र वादनासाठी त्रितालाची निवड करित होते. रियाजामुळे कायदे, रेले या वादन प्रकारावर प्रभुत्व आले. त्यामुळे लयकारीचा विचार होऊ लागला त्यातूनच तिस्र, मिश्र, खंड

जातीमध्ये तबलावादनाचा अभ्यास वाढत गेला.

स्वतंत्रवादनामध्ये लयीचा आधार म्हणून लहरा अथवा नगमा वाजवला जातो. हा नगमा लयीचे प्रमाण मानून स्वतंत्र वादन केले जाते. स्वतंत्र वादनामध्ये लहरा साथीदाराची भूमिका महत्त्वाची आहे. लहरा हा प्रामुख्याने सारंगी अथवा हार्मोनियमावर वाजवला जातो, क्वचित व्हायोलिनवरदेखील वाजवतात. स्वतंत्र तबलावादन हे लहऱ्याशिवाय अपूर्ण आहे स्वतंत्र वादनाचे प्रस्तुतीकरण पुढीलप्रमाणे असते.

१) पेशकार विलंबित अथवा मध्यलयीमध्ये स्वरमय व मुलायम बोलांचा पेशकार वाजवतात. ख्याल गायनात आलापाद्वारे जो विचार मांडला जातो तोच विचार स्वतंत्र वादनात पेशकाराद्वारे मांडला जातो.

२) कायदा कायदा हा एकपट वाजवून नंतर दुगुनमध्ये पलट्यांद्वारे कायद्याचा विस्तार केला जातो. कायद्याचे मुख, दोहरा, आधा दोहरा, विश्राम याप्रमाणे विस्तार वाजवून शेवट तिहाईने करतात. विविध बोलांचे व जातींचे कायदे वाजवले जातात.

३) रेला रेला हा अतिशय तयारीने वाजणारा प्रकार आहे. याचा विस्तार कायद्याप्रमाणे परंतु कमी प्रमाणात केला जातो. रेल्याचा शेवट तिहाईने करतात. रेल्यानंतर मध्य अथवा द्रुत लयीमध्ये गत, टुकडा, मोहरा, मुखडा, चक्रदार असा क्रम ठरलेला असतो.

सध्या स्वतंत्र तबलावादनाची लोकप्रियता वाढली आहे. वादन प्रभावी होण्यासाठी योग्य गुरूच्या सान्निध्यात दीर्घकाल रियाज करणे महत्त्वाचे आहे. तबला डग्यातील वादन संतुलन (balance) हे रियाजामधूनच करता येते. वादनामध्ये भाषा सौंदर्य, वादन सौंदर्य, गणिती सौंदर्य हे बोलांच्या रचनेद्वारे मांडता येते. त्याचबरोबर पढंत हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. तबलावादनातील बंदिशीचा भाव रसिकांपर्यंत पढंतद्वारे पोहोचवता येतो.

माझा अभ्यास

प्र.१ थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. स्वतंत्र तबला वादनात साथीसाठी कोणती वाद्ये घेतात?

२. स्वतंत्र वादनात कोणती गोष्ट प्रमाण मानतात?

प्र.२ स्वतंत्र वादन या विषयी आपले विचार लिहा.

५. लय आणि लयीचे प्रकार

संगीतात तालाला महत्त्वाचे स्थान आहे. त्याचप्रमाणे तालशास्त्रात लयीलासुद्धा अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. सृष्टीची निर्मिती पाच तत्त्वांतून झाली. या पाच तत्त्वांत लय सामावलेली आहे. पृथ्वीचे परिभ्रमण, भरती-ओहोटी, नियमबद्ध ऋतुचक्र, दिवस-रात्र, पावसाची टपटप, मेघांचा गडगडाट, विजांचा कडकडाट या सर्वांमध्ये एक विशिष्ट प्रकारची लय सामावलेली आहे. एवढेच नाही तर श्वासाची स्पंदने, नाडीचे ठोके, हृदयाचे ठोके,

यामध्येसुद्धा एक विशिष्ट प्रकारची लय आहे. या लयींमुळे स्वरांना, तालाला सुंदर आकृती व रूप येते. लयीच्या काही व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

- दोन मात्रांमधील समान अंतरास लय असे म्हणतात.
- वेळेच्या समान गतीला लय असे म्हणतात.
- ज्या गतीमध्ये मात्रा चालतात त्या गतीस लय म्हणतात.

लयीचे प्रकार : लयीचे मुख्य तीन प्रकार आहे.

(१) विलंबित लय (२) मध्य लय (३) द्रुत लय

५.१ विलंबित लय

ज्या मात्रेची गती अत्यंत सावकाश असते त्या गतीला 'विलंबित लय' असे म्हणतात. साधारणपणे गायनातील बडा ख्याल, तंतुवादयामधील मसीतखानी गत विलंबित लयीत सादर करतात. तबला वादनातील पेशकार विलंबित लयीत वाजवतात. विलंबित लयीमध्ये साधारण एका मात्रेचे चार भाग पडतात.

उदा.

धाSSS x	धीSSS	धीSSS	धाSSS
धाSSS २	धीSSS	धीSSS	धाSSS
धाSSS ०	तीSSS	तीSSS	ताSSS
ताSSS ३	धीSSS	धीSSS	धाSSS धा x

५.२ मध्य लय

ज्या मात्रांची गती विलंबित लयीपेक्षा जास्त व द्रुत लयीपेक्षा कमी असते त्याला मध्य लय असे म्हणतात. साधारण मध्य लय ही विलंबित लयीच्या दुप्पट असते व द्रुत लयीच्या निमपट असते. गायनामधील छोटा ख्याल, तंतुवादयामधील रजाखानी गत मध्यलयीत सादर करतात. तबला वादनातील कायदा, रेला मध्य लयीत वाजवतात. साधारण मध्य लयीत एका मात्रेचे दोन भाग पडतात.

उदा.

धाऽ x	धीऽ	धीऽ	धाऽ	धाऽ	धीऽ	धीऽ	धाऽ
धाऽ ०	तीऽ	तीऽ	ताऽ	ताऽ	धीऽ	धीऽ	धाऽ धा x

५.३ द्रुत लय

साधारणपणे मध्यलयीपेक्षाही जलद गतीने चालणाऱ्या लयीस द्रुत लय म्हणतात. द्रुत लय ही मध्य लयीच्या दुप्पट गतीमध्ये व विलंबित लयीच्या चौपट गतीमध्ये असते. झाला, तराणा यांच्यासाठी द्रुत लयीचा प्रामुख्याने उपयोग होतो. तसेच तबला वादनातील गत, टुकडे, चक्रधार या लयीत वाजवले जातात. द्रुत लयीमध्ये एका मात्रेचा एकच भाग असतो.

उदा.

धा	धीं	धीं	धा	धा	धीं	धीं	धा
×				२			
धा	तीं	तीं	ता	ता	धीं	धीं	धा
०				३			×

माझा अभ्यास

प्र.१ रिकाम्या जागा भरा.

- १) साधारणपणे मध्यलयीच्या दुप्पट असणाऱ्या गतीला ..... लय म्हणतात.
- २) दोन मात्रांमधील समान अंतरास ..... असे म्हणतात.
- ३) ज्या लयीची गती विलंबित लयीपेक्षा अधिक व द्रुत लयीपेक्षा कमी असते त्या लयीला ..... लय म्हणतात.
- ४) ज्या लयीमध्ये एका मात्रेचे चार भाग पडतात त्या लयीला ..... लय म्हणतात.
- ५) एका मात्रेचे दोन भाग पडतात त्या लयीला ..... लय म्हणतात.

प्र. २ एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) लयीचे तीन प्रकार कोणते ?
- २) लय कशाला म्हणतात ?
- ३) तराणा कोणत्या लयीत गायला जातो ?
- ४) बडा ख्याल कोणत्या लयीत गायला जातो ?

प्र. ३ टीपा लिहा

- १) विलंबित लय
- २) मध्य लय
- ३) द्रुत लय

६. ताल परिचय व ताल लिपीबद्ध करणे. (एकपट व दुप्पट)

६.१ ताल-दादरा

मात्रा-६

विभाग-२ (३-३ मात्रांचे)

टाळी - १ (१ ल्या मात्रेवर)

खाली - १ (४ थ्या मात्रेवर)

मात्रा	१	२	३	४	५	६	
एकपट	धा	धी	ना	धा	ती	ना	
चिन्ह	×			०			
	१	२	३	४	५	६	
दुप्पट	धाधी	नाधा	तीना	धाधी	नाधा	तीना	धा
	×			०			×

६.२ ताल-केहरवा (केरवा)

मात्रा-८

विभाग-२ (४-४ मात्रांचे)

टाळी - १ (१ ल्या मात्रेवर)

खाली - १ (५ व्या मात्रेवर)

मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	८	
एकपट	धा	गे	न	ती	न	क	धी	न	
	×				०				
	१	२	३	४	५	६	७	८	
दुप्पट	धागे	नती	नक	धीन	धागे	नती	नक	धीन	धा
	×				०				×

६.३ ताल-रूपक

मात्रा-७

विभाग-३ (३-२-२ मात्रांचे)

टाली - २ (४ व ६ मात्रेवर)

खाली - १ (१ ल्या मात्रेवर)

सम व खाली एकाच मात्रेवर आहे.

मात्रा	१	२	३	४	५	६	७
एकपट	ती	ती	ना	धी	ना	धी	ना
चिन्ह	×			१		२	
	०						
दुप्पट	१	२	३	४	५	६	७
	तीती	नाधी	नाधी	नाती	तीना	धीना	धीना
	×			१		२	
	०						०

६.४ ताल-झपताल

मात्रा-१०

विभाग-४ (२-३-२-३ मात्रांचे)

टाली - ३ (१,३,८ या मात्रांवर)

खाली - १ (६ व्या मात्रेवर)

मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
एकपट	धी	ना	धी	धी	ना	ती	ना	धी	धी	ना
	×		२			०		३		
दुप्पट	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
	धीना	धीधी	नाती	नाधी	धीना	धीना	धीधी	नाती	नाधी	धीना
	×		२			०		३		
										×

६.५ ताल-त्रिताल

मात्रा-१६

विभाग-४ (४-४-४-४ मात्रांचे)

टाळी - ३ (१,५,१३ या मात्रांवर)

खाली - १ (१ व्या मात्रेवर)

[illegible]

६.६ ताल-तेवरा

मात्रा-७

विभाग-३ (३-२-२ मात्रांचे)

ટાલી - ૩ (૧,૪,૬ યા માત્રાંવર)

खाली - या तालांमध्ये खाली नाही.

मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	
एकपट	धा	दिं	ता	तीट	कत	गदि	गन	
चिन्ह	×			२		३		
	१	२	३	४	५	६	७	
दुप्पट	धादिं	तातीट	कत गदि	गन धा	दिंता	तीट कत	गदि गन	धा
	×			२		३		×

६.७ ताल-एकताल

मात्रा-१२

विभाग-६ (२-२-२-२-२-२ मात्रांचे)

टाळी - ४ (१,५,९,११ या मात्रांवर)

खाली - २ (३ व ७ या मात्रांवर)

मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
एकपट	धीं	धीं	धागे	त्रक	तू	ना	क	ता	धागे	त्रक	धी	ना
	×		०		२		०		३		४	
दुप्पट	धींधी	धागे त्रक	तूना	कत्ता	धागे त्रक	धीना						
	×		०		२							
	७	८	९	१०	११	१२						
	धींधी	धागे त्रक	तूना	कत्ता	धागे त्रक	धीना						
	०		३		४							
												धीं
												×

६.८ ताल-चौताल

मात्रा-१२

विभाग-६ (२-२-२-२-२-२ मात्रांचे)

टाळी - ४ (१,५,९,११ या मात्रांवर)

खाली - २ (३ व ७ या मात्रांवर)

मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
एकपट	धा	धा	दिं	ता	तीट	धा	दिं	ता	तीट	कत	गदि	नग
	×		०		२		०		३		४	
दुप्पट	धाधा	दिंता	तीटधा	दिंता	तीट कत	गदि नग						
	×		०		२							
	७	८	९	१०	११	१२						
	धाधा	दिंता	तीटधा	दिंता	तीट कत	गदि नग						
	०		३		४							
												धा
												×

प्र.१ थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. प्रत्येक विभागाचा शेवट 'ना' या बोलाने होतो अशा तालांची नावे लिहा.
२. मात्रा, टाळी, खाली, विभाग समान असलेल्या दोन तालांची नावे लिहा.

प्र.२ रिकाम्या जागा.

- अ) ..... या तालात पहिल्या मात्रेवर खाली आहे.
- ब) तीन टाळी व एक खाली ..... व ..... या तालात दिसून येते.
- क) ..... या तालामध्ये खाली नाही.
- ड) ..... व ..... या तालाचा शेवट तीटकत गदिगन या बोलाने होतो.

प्र.३ जोड्या लावा.

अ.क्र.	'अ'	'ब'
१	त्रिताल	६ मात्रा
२	एकताल	७ मात्रा
३	रूपक	१२ मात्रा
४	झपताल	१६ मात्रा
५	दादरा	१० मात्रा

प्र.४ खालील ताल दुप्पटमध्ये लिपीबद्ध करा.

- अ) त्रिताल
- ब) चौताल
- क) एकताल
- ड) झपताल
- इ) तेवरा

उपक्रम : अभ्यासक्रमातील तालांवर आधारित सिनेगीतांची माहिती मिळवा.

७. तालवादाकांची जीवनचरित्रे

७.१ उ. झाकीर हुसेन (पंजाब घराणा)

तबला वादक, संगीतकार आणि तालतज्ञ झाकीर हुसेन हे जागतिक पातळीवरचे प्रसिद्ध व्यक्तिमत्त्व, उस्ताद अल्लारखाँ यांचे सर्वात मोठे सुपुत्र. आपल्या कौशल्यपूर्ण वादनाने आणि बुद्धिमत्तेमुळे ताल जगताला पडलेले सोनेरी स्वप्न म्हणजे उस्ताद झाकीर हुसेन होय.

जन्म

उ. झाकीर हुसेन यांचा जन्म ९ मार्च १९५१ रोजी मुंबई येथे झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव अल्लार खाँ व आईचे नाव बावी बेगम आहे. ग्यानी बाबा नावाच्या सत्पुरुषाने बावी बेगम यांना मुलाचे नाव झाकीर हुसेन ठेव असे सांगितले, झाकीर याचा एक अर्थ असा की जिक्र करतो तो, म्हणजे जिक्र करणे हा सूफी परंपरेचा भाग आहे.

गुरू व शिक्षण

पंजाब घराण्याचा मोठा वारसा घेऊन जन्माला आलेल्या उ. झाकीर हुसेन यांची लहानपणापासूनच तबल्यावर बोट फिरो लागली. त्यांचे तबला वादनाचे शिक्षण उ. अल्लारखाँ यांच्याकडे झाले. त्यांचे शालेय शिक्षण सेंट मॉयकेल हायस्कूल, माहीम येथे तर महाविद्यालयीन शिक्षण सेंट झेविअर्स कॉलेज, मुंबई येथे झाले. झाकीर हुसेन आपल्या तबला वादनाचे श्रेय तबलावादनातील त्रिमूर्तीला देतात. ही त्रिमूर्ती म्हणजे पं. सामताप्रसाद, पं किशन महाराज आणि त्यांचे वडील अल्लार खाँ.

परिश्रम

घरात परंपरागत तबलावादनाचे वातावरण होते. पहाटे तीन वाजता उठवून अल्लारखाँ (बाबा) बोल शिकवायचे, तालबद्ध शब्दोच्चार शिकवायचे. वडीलांच्या मार्गदर्शनाखाली झाकीर हुसेन यांनी अथक परिश्रम घेतले. वर्षानुवर्षे केलेला अखंड रियाज, अल्लारखाँ यांचे योग्य मार्गदर्शन यामुळे उ. झाकीर हुसेन एक महान तबलावादक म्हणून उदयास आले.

वादनशैली

उ. झाकीर हुसेन यांची वादनशैली पंजाब घराण्याची आहे. ते इतर सर्व घराण्यांचादेखील तबला तयारीने वाजवतात. वादनातील तयारी, वादन स्पष्टता, गोडवा, दायाँ-बायाँवरील अप्रतिम संतुलन, गणिती सौंदर्य, क्लिष्ट लयकारीवरील प्रभुत्व या साऱ्याच गोष्टी कल्पनातीत आहेत. स्वतंत्र वादनाबरोबरच गायन, वादन, नृत्याची साथसंगत म्हणजे रसिक प्रेक्षकांना मोठी मेजवानी असते. भारतीय संगीताबरोबरच पाश्चात्य संगीताचा त्यांचा मोठा अभ्यास आहे.

यशस्वीता

ईश्वर प्राप्त देणगी लाभलेल्या उ. झाकीर हुसेन यांनी वयाच्या सातव्या वर्षी पाहिला जाहीर कार्यक्रम केला. वयाच्या बाराव्या वर्षी तबलावादनासाठी जगभ्रमण सुरू केले. १९७० मध्ये त्यांनी अमेरिकेत एकाच वर्षात १५० यशस्वी मैफिली केल्या. भारतीय व पाश्चात्य कलावंतासोबत फ्युजन या प्रकारातून भारतीय संगीताचे महत्त्व सर्व जगामध्ये पोहोचवले.

देशविदेशातील विद्यापीठांमध्ये तबलावादनाचे अध्यापनाचे कार्य ते करित आहेत. सॅनफ्रॅन्सिस्को आणि मुंबई येथील आपल्या अकादमीच्या माध्यामातून विद्यार्थ्यांना तबलावादनाचे अनमोल असे मार्गदर्शन करित आहेत.

मानसन्मान/पुरस्कार

उ. झाकीर हुसेन यांना पद्मश्री, पद्मभूषण, संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार, ग्रॅमी अवॉर्ड असे पुरस्कार मिळालेले आहेत. अमेरिकेची प्रतिष्ठित नॅशनल हेरीटेज फेलोशिप, 'The speaking hand zakir hussain

and art of the Indian drum' आणि 'Zakir and his friends 1998' या दोन documentary film त्यांच्या जीवनावर तयार करण्यात आल्या आहेत.

१९८३ साली प्रदर्शित 'Heart and dust' या चित्रपटापासून त्यांनी चित्रपटाला संगीत देण्यास प्रारंभ केला. 'साज', 'The majestic major' 'Mister and Mrs. Iyyer' या चित्रपटांना उस्तादजींनी संगीत दिलेले आहे.

२०१८ साली 'माझं तालमय जीवन' झाकीर हुसेन हे त्यांच्या जीवनावर आधारित प्रणव सखदेव यांनी अनुवाद केलेले पुस्तक प्रकाशित झाले आहे.

७.२ प. भवानीशंकर

पखवाज हे प्राचीन वाद्य आहे. मृदंग हे पखवाजाचे मूळ स्वरूप आहे. पखवाज या वाद्याला अवनद्ध वाद्याचा राजा असे म्हटले जाते तसेच पखवाज हे तबलावाद्याचे आद्य स्वरूप मानले जाते. काळाच्या ओघात बाजूला पडत चाललेल्या या वाद्याला नवसंजीवनी देण्याचे कार्य पंडित भवानीशंकर करीत आहेत.

जन्म व बालपण

पंडित भवानीशंकर यांचा जन्म १२ सप्टेंबर १९५६ रोजी मुंबई येथे सांगीतिक वारसा लाभलेल्या कुटुंबात झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव पंडित बाबूलालजी कथक असे होते, तर त्यांच्या आजोबांचे नाव पंडित मख्खनलालजी असे होते. वडील बाबूलालजी कथक हे जयपूर घराण्याचे कलावंत होते, तर पंडित मख्खनलालजी हे थोर मृदंगाचार्य होते.

गुरु आणि शिक्षण

घरात सात पिढ्यांपासून संगीताचा वारसा असल्यामुळे पं. भवानीशंकर यांना संगीताचे ज्ञानामृत घरातूनच मिळाले. वयाच्या आठव्या वर्षापासून त्यांनी वडीलांकडून पखवाज व तबलावादनाचे शिक्षण घेण्यास प्रारंभ केला. वडीलांबरोबर त्यांचे आजोबा मृदंगाचार्य पं. मख्खनलालजी यांचेही त्यांना मार्गदर्शन लाभले. जयपूर व कुदरुसिंह घराण्याची तालीम त्यांना मिळाली.

वादनशैली

पखवाज वाद्याला लोकप्रियता मिळवण्यासाठी त्यांनी कठोर नियमांची चौकट बाजूला केली. बोलांचा वेग, बोलांची स्पष्टता व दाय्यां-बायां यांच्या समन्वयातून त्यांनी स्वतंत्र अशी वादनशैली विकसित केली. मुख्य म्हणजे पखवाज हे गंभीर वाद्य असतानाही त्यांनी बासरी व संतूर अशा वाद्यांना साथसंगत करून अनोखा आविष्कार साधला आहे.

यशस्विता

पंडित भवानीशंकर यांनी पखवाज या वाद्याला जागतिक रंगमंचावर पोहोचवण्यासाठी मोलाचे कार्य केले. पारंपरीक धृपद गायनाच्या साथीबरोबरच स्वतंत्र वादनाच्या माध्यमातून पखवाज या वाद्याला त्यांनी जगभर किर्ती मिळवून दिली. त्यांना खरी प्रसिद्धी मिळाली ती 'झाकीर हुसेन अँड द रिदम एक्सपिरियन्स' या कार्यक्रमातून! उस्ताद झाकीर हुसेन आणि पंडित भवानीशंकर यांनी एकत्र येऊन तबला व पखवाज वादनाच्या जुगलबंदीचे कार्यक्रम सादर केले. त्यांच्या या कार्यक्रमाला जगभरात अमाप लोकप्रियता मिळाली. त्यांनी काही चित्रपटांतील गीतांच्या संगतीमुळे व प्रायोगिक फ्युजन कार्यक्रमांमुळे त्यांनी स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण केली.

चित्रपट निर्माते व दिग्दर्शक व्ही. शांताराम यांनी पं. भवानीशंकर यांना प्रथमतः संधी दिली. त्यानंतर त्यांनी मागे वळून पाहिले नाही. त्यांनी लक्ष्मीकांत प्यारेलाल, ए. आर. रेहमान इ. संगीतकारांसाठी पखवाज वादन केले, त्यांनी हिंदी चित्रपटसृष्टीमधील रंगमंचीय कार्यक्रमात प्रत्यक्ष वादन केले.

मानसन्मान/पुरस्कार

अथक परिश्रमाचे द्योतक म्हणून त्यांना अनेक मानसन्मान मिळाले. त्यांना तालश्री, तालविलास संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार, पं. जसराज गौरव पुरस्कार,

महाराष्ट्र कला निकेतन पुरस्कार मिळाले. तसेच ग्रॅमी ऑवार्डसाठीदेखील त्यांचे नामांकन झाले आहे.

सध्या ते मुंबई येथे वास्तव्यास आहेत. ते विद्यार्थ्यांना विनाशुल्क शिक्षण देत आहेत. विद्यार्थ्यांनी या कलेत प्रावीण्य मिळवावे आणि ही परंपरा जिवंत ठेवावी हीच त्यांची इच्छा आहे. पखवाज वाद्याला जागतिक पातळीवर सन्मान मिळावा एवढेच त्यांचे ध्येय आहे. नरेश व उमाशंकर ही त्यांची दोन मुले आहेत. नरेश हे कथक नर्तक आहेत तर उमाशंकर हे शास्त्रीय गायक व वेस्टर्न पियानोवादक आहेत.

७.३ पं. स्वपन चौधरी (लखनौ घराणा)

जगभरातील सर्वतोपरी आदरणीय असलेल्या तबला वादकांपैकी एक म्हणून संगीत जगतात पं. स्वपन चौधरी याचे नाव आदराने घेतले जाते.

जन्म

पं. स्वपन चौधरी यांचा जन्म १९४७ साली कलकत्ता येथे झाला.

गुरू आणि शिक्षण

वयाच्या पाचव्या वर्षापासून पं. संतोष कृष्ण विश्वास यांच्याकडे लखनौ घराण्याचे परंपरागत शिक्षण घेतले. कोलकता येथील जाधवपूर विद्यापीठातून अर्थशास्त्र विषयाची पदवी घेतली. तसेच संगीत विषयात M.A. ही पदवी प्राप्त केली.

परिश्रम

घरातच वादनाची आवड असल्यामुळे वडीलांनी सपनदादा यांच्या रियाजाकडे लक्ष दिले. गुरूंच्या मार्गदर्शनाखाली केलेल्या अखंड रियाजामुळे स्वपन चौधरी हे नाव परिचित होऊ लागले.

वादनशैली

पं. स्वपन चौधरी यांची लखनौ घराण्याची वादनशैली आहे. वादनातील स्पष्टता, अविश्वसनीय वेग, अप्रतिम विविधता, मोहकपणा, बुद्धीचातुर्य, तबलाडग्यातील संतुलन, तबल्याच्या चाटीतून निघणारी आस इत्यादी वैशिष्ट्ये त्यांच्या वादनामधून दिसून येतात.

यशस्वीता

उ. हबीबखान, अमीरखान, वसंतराय, उ. विलायत खाँ इ. वादक तसेच पं. भीमसेन जोशी, पं. जसराज, डॉ. बालमुरली कृष्णन इ. भारतीय गायक आणि एल शंकर, जॉन हँडी व आफ्रिकन ड्रमर मास्टर मालेंगा यांच्यासोबत साथसंगत केली आहे. तसेच टोकीयो, सॅन फ्रान्सिस्को, क्वालालंपूर, स्टटगार्ट, बर्लिन येथील आंतरराष्ट्रीय संगीत महोत्सवांत भाग घेतला आहे.

१ मे १९८१ पासून अलिअकबर कॉलेजमध्ये (अमेरिका - कॉलिफोर्निया) तालवाद्याचे संचालक म्हणून काम पाहत आहेत.

मानसन्मान/पुरस्कार

अमेरिकन अँकॅडमी ऑफ आर्टिस्टचा पुरस्कार, Percussive Arts society Hall of Fame साठी नामांकन, आशा भोसले व अली अकबर खान यांच्यासोबत दोन ग्रॅमी नामांकनांचे विक्रम केले.

१६ मार्च १९९६ रोजी संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार, २०१९ साली पद्मश्री पुरस्कार प्राप्त झाला.

सध्या ते अमेरिकेत वास्तव्यास आहेत. त्या ठिकाणी अनेक विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करीत आहेत यामध्ये प्रामुख्याने अभिनय पाध्ये, निलन चौधरी, सतीश तारे, श्रीपाद तोरवी, अरविंद साठे यांचा उल्लेख करावा लागेल.

उपक्रम : उस्ताद झाकीर हुसेन, पं. स्वपन चौधरी, पं. भवानीशंकर यांच्या Video clips पहा व त्यांच्या वादनशैलीचे निरीक्षण करा.

१. खालील तालात लिपीबद्ध करणे. (कायदा आणि टुकडा)

१.१ त्रिताल - कायदा

१ धाती	२ टधा	३ तीट	४ धाधा	५ तीट	६ धागे	७ तिना	८ कीन	
×				२				
९ ताती	१० टता	११ तीट	१२ ताता	१३ तीट	१४ धागे	१५ धिना	१६ गिन	धा
०				३				×

त्रिताल - टुकडा

१ दिंऽ	२ दिंऽ	३ तीट	४ तीट	
×				
५ कऽत्ऽ	६ तीरकीट	७ तकताऽ	८ तीरकीट	
२				
९ धाऽऽऽ	१० तीरकीट	११ तकताऽ	१२ तीरकीट	
०				
१३ धाऽऽऽ	१४ तीरकीट	१५ तकताऽ	१६ तीरकीट	धा
३				×

१.२ झपताल – कायदा

१ धागेतीट ×	२ धिनगिन	३ धागेतीट २	४ धागेत्रक	५ तिनाकीन	
६ ताकेतीट ०	७ तिनाकीन	८ धागेतीट ३	९ धागेत्रक	१० धिनागिन ×	धी ×

झपताल – टुकडा

१ घेऽतीरकीटतक ×	२ ताऽतीरकीटतक	३ ताऽऽक्ड २	४ धान् धान्	५ धाऽऽऽ	
६ ताऽऽक्ड ०	७ धान् धान्	८ धाऽऽऽ ३	९ ताऽऽक्ड	१० धान् धान् ×	धी ×

माझा अभ्यास

प्र. १ लिपीबद्ध करा.

- (१) त्रितालामध्ये एक कायदा व एक टुकडा
- (२) झपतालामध्ये एक कायदा व एक टुकडा

२. सादरीकरण

२.१ त्रिताल

२.१.१ त्रिताल - कायदा

१ धाति	२ धागे	३ नाधा	४ तीरकीट	५ धाती	६ धागे	७ तिना	८ कीन	
×				२				
९ ताति	१० ताके	११ नाता	१२ तीरकीट	१३ धाती	१४ धागे	१५ धिना	१६ गिन	धा
०				३				×

२.१.२ त्रिताल - मोहरा

१ धाति	२ ऽधा	३ तीरकीट	४ धाती	५ धाऽतीर	६ कीटतक	७ ताऽतीर	८ कीटतक	
×				२				
९ तीरकीट	१० तकताऽ	११ तीरकीट	१२ धाती	१३ धाऽ	१४ धाती	१५ धाऽ	१६ धाती	धा
०				३				×

२.१.३ त्रिताल - टुकडा

१ धागे	२ तीट	३ तागे	४ तीट	५ धागे	६ दिंऽ	७ नागे	८ तीट	
×				२				
९ कती	१० टता	११ गेन	१२ धागे	१३ तीट	१४ कत	१५ गदि	१६ गन	
०				३				
१ धेत	२ धेत	३ तगे	४ ऽन्	५ धाऽ	६ ऽऽ	७ धेत	८ धेत	
×				२				
९ तगे	१० ऽन्	११ धाऽ	१२ ऽऽ	१३ धेत	१४ धेत	१५ तगे	१६ ऽन्	धा
०				३				×

२.१.४ त्रिताल – चक्रदार

१ दिंऽदिंऽ ×	२ तीटतीट	३ कऽतूऽतीरकीट	४ तकताऽतीरकीट	
५ धाऽऽऽ २	६ कऽतूऽतीरकीट	७ तकताऽतीरकीट	८ धाऽऽऽ	
९ कऽतूऽतीरकीट ०	१० तकताऽतीरकीट	११ धाऽऽऽ	१२ दिंऽदिंऽ	
१३ तीटतीट ३	१४ कऽतूऽतीरकीट	१५ तकताऽतीरकीट	१६ धाऽऽऽ	
१ कऽतूऽतीरकीट ×	२ तकताऽतीरकीट	३ धाऽऽऽ	४ कऽतूऽतीरकीट	
५ तकताऽतीरकीट २	६ धाऽऽऽ	७ दिंऽदिंऽ	८ तीटतीट	
९ कऽतूऽतीरकीट ०	१० तकताऽतीरकीट	११ धाऽऽऽ	१२ कऽतूऽतीरकीट	
१३ तकताऽतीरकीट ३	१४ धाऽऽऽ	१५ कऽतूऽतीरकीट	१६ तकताऽतीरकीट	धा ×

२.१.५ लम्गी – केरवा ताल

१	२	३	४	५	६	७	८	
घेघे	तीट	घेघे	नाना	केके	तीट	केके	नाना	धा
×				०				×

लम्गी – दादरा ताल

१	२	३	४	५	६	
धाती	धाधा	तीरकीट	ताती	ताता	तिरकीट	धा
×			०			×

२.१.५ त्रिताल – परन

१	२	३	४	
धागेतीट	तागेतीट	धागेतीट	तागेतीट	
×				
५	६	७	८	
कडधातीट	धागेतीट	कडधातीट	धागेतीट	
२				
९	१०	११	१२	
गदिगन	नागेतीट	गदिगन	नागेतीट	
०				
१३	१४	१५	१६	
कतीटता	गेनधागे	तीटकत	गदिगन	
३				
१	२	३	४	
कतीटता	गेनधागे	तीटकत	गदिगन	
×				
५	६	७	८	
धाSSSS	SSSS	कतीटता	गेनधागे	
२				
९	१०	११	१२	
तीटकत	गदिगन	धाSSSS	SSSS	
०				
१३	१४	१५	१६	
कतीटता	गेनधागे	तीटकत	गदिगन	धा
३				×

२.२ इयत्ता अकरावीच्या सर्व तालांची माहिती सांगणे व वाजवणे.

२.३ इयत्ता अकरावीचे सर्व ताल हातावर टाळी, खाली दाखवून म्हणणे.

२.३.१ ताल - दादरा

मात्रा - ६

विभाग - २ (३-३ मात्रांचे)

टाळी - १ (पहिल्या मात्रेवर)

खाली - १ (चौथ्या मात्रेवर)

मात्रा - १	२	३	४	५	६	
ठेका - धा	धी	ना	धा	ती	ना	धा
चिन्ह - x			o			x

उपयोग : हा ताल सुगम, उपशास्त्रीय, सिनेसंगीत व लोकसंगीताच्या साथीला वाजवतात.

२.३.२ ताल - रूपक

मात्रा - ७

विभाग - ३ (३-२-२ मात्रांचे)

टाळी - २ (४ व ६ व्या मात्रांवर)

खाली - १ (पहिल्या मात्रेवर)

सम व खाली एकाच मात्रेवर आहे.

मात्रा - १	२	३	४	५	६	७	
ठेका - ती	ती	ना	धी	ना	धी	ना	ती
चिन्ह - x			१		२		x
							o

उपयोग : हा ताल शास्त्रीय, सुगम, नाट्यसंगीताच्या साथीला वाजवतात.

२.३.३ ताल - केरवा (केहरवा)

मात्रा - ८

विभाग - २ (४-४ मात्रांचे)

टाळी - १ (पहिल्या मात्रेवर)

खाली - १ (पाचव्या मात्रेवर)

मात्रा - १	२	३	४	५	६	७	८	
ठेका - धा	गे	न	ती	न	क	धी	न	धा
चिन्ह - x				o				x

उपयोग : हा ताल सुगम, उपशास्त्रीय, सिनेसंगीत व लोकसंगीताच्या साथीला वाजवतात.

२.३.४ ताल – झपताल

मात्रा – १०

विभाग – ४ (२-३ – २-३ मात्रांचे)

टाळी – ३ (१, ३, ८ व्या मात्रांवर)

खाली – १ (सहाव्या मात्रेवर)

मात्रा – १	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	
ठेका – धी	ना	धी	धी	ना	ती	ना	धी	धी	ना	धी
चिन्ह – ×		२			०		३			×

उपयोग : या तालाचा उपयोग शास्त्रीय संगीत व नाट्यसंगीतासाठी केला जातो.

२.३.५ ताल – त्रिताल (तिनताल)

मात्रा – १६

विभाग – ४ (४-४ मात्रांचे)

टाळी – ३ (१, ५, १३ व्या मात्रांवर)

खाली – १ (नवव्या मात्रेवर)

मात्रा – १	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	
ठेका – धा	धीं	धीं	धा	धा	धीं	धीं	धा	धा	तीं	तीं	ता	ता	धीं	धीं	धा	धा
चिन्ह – ×				२				०				३				×

उपयोग : हा ताल सर्व संगीत प्रकाराच्या साथीसाठी वाजवतात.

२.३.६ ताल – तेवरा

मात्रा – ७

विभाग – ३ (३-२-२ मात्रांचे)

टाळी – ३ (१-४-६व्या मात्रेवर)

खाली – या तालामध्ये खाली नाही.

मात्रा – १	२	३	४	५	६	७	
ठेका – धा	दिं	ता	तीट	कत	गदी	गन	धा
चिन्ह – ×			२		३		×

उपयोग : तेवरा ताल पखवाजावर धृपद गायनाच्या साथीला वाजवतात.

२.३.७ ताल - चौताल

मात्रा - १२

विभाग - ६ (२-२-२-२-२-२ मात्रांचे)

टाळी- ४ (१, ५, ९, ११ मात्रेवर)

खाली - २ (३ व ७ व्या मात्रेवर)

मात्रा - १	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	
ठेका - धा	धा	दिं	ता	कीट	धा	दिं	ता	तीट	कत	गदी	गन	धा
चिन्ह - x		०		२		०		३		४		x

उपयोग : चौताल धृपद गायनाच्या साथीला पखवाजावर वाजवतात.

२.३.८ ताल - भजनी

मात्रा - ८

विभाग - २ (४-४ मात्रांचे)

टाळी- १ (पहिल्या मात्रेवर)

खाली - १ (पाचव्या मात्रेवर)

मात्रा - १	२	३	४	५	६	७	८	
ठेका - धींऽ	नाधीं	ऽधीं	नाऽ	धींऽ	नार्तीं	ऽतीं	नाऽ	धीं
चिन्ह - x				०				x

उपयोग : हा ताल अभंग, भजन, किर्तन, नाट्यसंगीत, लोकसंगीताच्या साथीला वाजवतात.

माझा अभ्यास

प्र. १ त्रिताल, झपताल, चौताल, तेवरा इत्यादी तालांची शास्त्रीय माहिती द्या.

प्र. २ दादरा अथवा केरवा तालात लग्गी वाजवून दाखवा.

प्र. ३ चौताल, तेवरा, झपताल, त्रिताल इत्यादी ताल कोणत्या प्रकारच्या संगीतासाठी साथीला वाजवतात.

प्र. ४ दादरा, रूपक, केरवा, भजनी इत्यादी ताल कोणत्या प्रकारच्या संगीतासाठी साथीला वाजवतात.

प्र. ५ कायदा, मोहरा, टुकडा, चक्रदार, परन इत्यादी वादनप्रकार वाजवून दाखवा.

उपक्रम : गणपतीच्या आरतीला कोणता ताल वाजवला आहे, याची माहिती मिळवा.

३. स्वतंत्र तबलावादन लहरासाथीबरोबर सादर करणे. (वाजवणे)

३.१) त्रिताल

एक कायदा

१	२	३	४	५	६	७	८
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	तिना	कीन
×				२			
९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
ताती	टता	तीट	ताता	तीट	धागे	धिना	गिन
०				३			

प्रकार - १

धाती	टधा	तीट	धाधा	धाती	टधा	तीट	धाधा
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	तिना	किन
०				३			
ताती	टता	तीट	ताता	ताती	टता	तीट	ताता
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	धिना	गिन
०				३			

प्रकार - २

धाधा	धाती	टधा	तीट	धाधा	धाती	टधा	तीट
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	तिना	किन
०				३			
ताता	ताती	टता	तीट	ताता	ताती	टता	तीट
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	धिना	गिन
०				३			

प्रकार - ३

धाती	टधा	धाधा	तीट	धाती	टधा	धाधा	तीट
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	तिना	किन
०				३			
ताती	टता	ताता	तीट	ताती	टता	ताता	तीट
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	धिना	गिन
०				३			

प्रकार - ४

धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	तीट	धाधा	तीट
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	तिना	किन
०				३			
ताती	टता	तीट	ताता	तीट	तीट	ताता	तीट
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	धिना	गिन
०				३			

तिहाई

तीट	धागे	धिना	गिन	धाऽ	कत्	तीट	धागे
×				२			
धिना	गिन	धाऽ	कत्	तीट	धागे	धिना	गिन
०				३			

धा
×

मोहरा - १ त्रितालात कालापासून

१	२	३	४	५	६	७	८	
धा	धीं	धीं	धा	धा	धीं	धीं	धा	
×				२				
९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	
धाती	धाऽतीर	कीटतक	धाती	धाऽ	धाती	धाऽ	धाती	धा
०				३				×

मोहरा - २ त्रितालात समेपासून

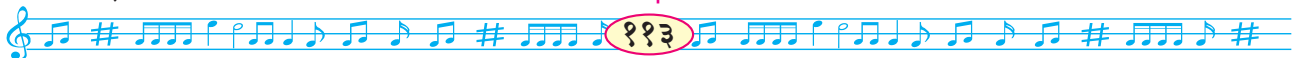
१	२	३	४	५	६	७	८	
ताऽ	तूना	कीटतक	ताऽतीर	कीटतक	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट	
×				२				
९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	
धाऽऽऽ	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट	धाऽऽऽ	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट	धा
०				३				×

त्रिताल टुकडा - १

१	२	३	४	५	६	७	८	
धींना	कीटतक	ताऽतीर	कीटतक	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट	धाती	
×				२				
९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	
धाऽ	ऽऽ	ऽऽ	धाती	धाऽ	१ऽऽऽ	२ऽऽऽ	धाती	धा
०				३				×

त्रिताल टुकडा - २

१	२	३	४	
दिं	दिं	तीट	तीट	
×				
५	६	७	८	
कऽतऽ	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट	
२				
९	१०	११	१२	
धाऽऽऽ	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट	
०				
१३	१४	१५	१६	
धाऽऽऽ	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट	धा
३				×

त्रिताल चक्रदार

१ धागेतींना x	२ कीटतकताऽतीर	३ कीटतकतीरकीट	४ तकताऽतीरकीट
५ धाऽऽऽतीरकीट	६ तकताऽतीरकीट	७ धाऽऽऽतीरकीट	८ तकताऽतीरकीट
९ धाऽकत	१० धाऽकत	११ धाऽऽऽ	१२ धागेतींना
१३ कीटतकताऽतीर	१४ कीटतकतीरकीट	१५ तकताऽतीरकीट	१६ धाऽऽऽ तीरकीट

१ तकताऽतीरकीट x	२ धाऽऽऽतीरकीट	३ तकताऽतीरकीट	४ धाऽकत
५ धाऽकत	६ धाऽऽऽ	७ धागेतींना	८ कीटतकताऽतीर
९ कीटतकतीरकीट	१० तकताऽतीरकीट	११ धाऽऽऽतीरकीट	१२ तकताऽतीरकीट
१३ धाऽऽऽतीरकीट	१४ तकताऽतीरकीट	१५ धाऽकत	१६ धाऽकत

धा
x

૩.૨) ડ્રાપતાલ

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	
धी	ना	धी	धी	ना	ती	ना	धी	धी	ना	धी
×		२			०		३			×

कायदा

१ <u>धागेतीट</u> ×	२ <u>तीटधिना</u>	३ <u>गिनतीट</u> २	४ <u>धागेतीट</u>	५ <u>तिनाकीन</u>
६ <u>ताकेतीट</u> ०	७ <u>तीटतिना</u>	८ <u>कीनतीट</u> ३	९ <u>धागेतीट</u>	१० <u>धिनागिन</u>

पलटा - १

<u>धागेतीट</u> ×	<u>तीटधिना</u>	<u>गिनधागे</u> २	<u>तीटतीट</u>	<u>धिनागिन</u>
<u>धागेतीट</u> ०	<u>तीटधिना</u>	<u>गिनतीट</u> ३	<u>धागेतीट</u>	<u>तिनाकीन</u>
<u>ताकेतीट</u> ×	<u>तीटतिना</u>	<u>कीनताके</u> २	<u>तीटतीट</u>	<u>तिनाकीन</u>
<u>धागेतीट</u> ०	<u>तीटधिना</u>	<u>गिनतीट</u> ३	<u>धागेतीट</u>	<u>धिनागिन</u>

पलटा - २

<u>तीटतीट</u> ×	<u>धागेधिना</u>	<u>गिनतीट</u> २	<u>तीटधागे</u>	<u>धिनागिन</u>
<u>धागेतीट</u> ०	<u>तीटधिना</u>	<u>गिनतीट</u> ३	<u>धागेतीट</u>	<u>तिनाकीन</u>
<u>तीटतीट</u> ×	<u>ताकेतिना</u>	<u>कीनतीट</u> २	<u>तीटताके</u>	<u>तिनाकीन</u>
<u>धागेतीट</u> ०	<u>तीटधिना</u>	<u>गिनतीट</u> ३	<u>धागेतीट</u>	<u>धिनागिन</u>

पलटा - ३

<u>तीटधागे</u> x	<u>तीटधिना</u>	<u>गिनतीट</u> २	<u>धागेतीट</u>	<u>धिनागिन</u>
<u>धागेतीट</u> ०	<u>तीटधिना</u>	<u>गिनतीट</u> ३	<u>धागेतीट</u>	<u>तिनाकीन</u>
<u>तीटताके</u> x	<u>तीटतिना</u>	<u>कीनतीट</u> २	<u>ताकेतीट</u>	<u>तिनाकीन</u>
<u>धागेतीट</u> ०	<u>तीटधिना</u>	<u>गिनतीट</u> ३	<u>धागेतीट</u>	<u>धिनागिन</u>

पलटा - ४

<u>धागेधिना</u> x	<u>गिनतीट</u>	<u>तीटधागे</u> २	<u>धिनगिन</u>	<u>तीटतीट</u>
<u>धागेतीट</u> ०	<u>तीटधिना</u>	<u>गिनतीट</u> ३	<u>धागेतीट</u>	<u>तिनाकीन</u>
<u>ताकेतिना</u> x	<u>कीनतीट</u>	<u>तीटताके</u> २	<u>तीनाकीन</u>	<u>तीटतीट</u>
<u>धागेतीट</u> ०	<u>तीटधिना</u>	<u>गिनतीट</u> ३	<u>धागेतीट</u>	<u>धिनागिन</u>

तिहाई

<u>तीटधागे</u> x	<u>धिनागिन</u>	<u>धाSSS</u> २	<u>SSSS</u>	<u>तीटधागे</u>	
<u>धिनागिन</u> ०	<u>धाSSS</u>	<u>SSSS</u> ३	<u>तीटधागे</u>	<u>धिनागिन</u>	धी x

झपताल मोहरा - १

१	२	३	४	५	
ताऽ	तूना	कीटतक	ताऽतीर	कीटतक	
×		२			
६	७	८	९	१०	
धाती	धाऽ	धाती	धाऽ	धाती	धी
०		३			×

झपताल मोहरा - २

१	२	३	४	५	
कत्तीर	कीटतक	तीटकत	गदीगन	धाऽऽऽ	
×		२			
६	७	८	९	१०	
तीटकत	गदीगन	धाऽऽऽ	तीटकत	गदीगन	धी
०		३			×

झपताल टुकडा - १

१	२	३	४	५	
घेऽतीरकीटतक	ताऽतीरकीटतक	ताऽऽक्ड	धान्धान्	धाऽऽऽ	
×		२			
६	७	८	९	१०	
ताऽऽक्ड	धान्धान्	धाऽऽऽ	ताऽऽक्ड	धान्धान्	धी
०		३			×

झपताल टुकडा - २

१	२	३	४	५	
धींऽनाऽकीटतक	ताऽतीरकीटतक	धींऽनाऽकीटतक	ताऽतीरकीटतक	धाऽऽऽ	
×		२			
६	७	८	९	१०	
धींऽनाऽकीटतक	ताऽतीरकीटतक	धाऽऽऽ	धींऽनाऽकीटतक	ताऽतीरकीटतक	धी
०		३			×

झपताल - चक्रदार

धागेतीट x	तागेतीट	कडधातीट २	कडधातीट	कडधातीट
धागेतीट ०	घेऽतीरकीटतक	ताऽतीरकीटतक ३	तकडाऽन्	तकडाऽन्
धाऽऽऽ x	तकडाऽन्	तकडाऽन् २	धाऽऽऽ	तकडाऽन्
तकडाऽन् ०	धाऽऽऽ	धागेतीट ३	तागेतीट	कडधातीट

कडधातीट x	कडधातीट	धागेतीट २	घेऽतीरकीटतक	ताऽतीरकीटतक
तकडाऽन् ०	तकडाऽन्	धाऽऽऽ ३	तकडाऽन्	तकडाऽन्
धाऽऽऽ x	तकडाऽन्	तकडाऽन् २	धाऽऽऽ	धागेतीट
तागेतीट ०	कडधातीट	कडधातीट ३	कडधातीट	धागेतीट

१ घेऽतीरकीटतक x	२ ताऽतीरकीटतक	३ तकडाऽन् २	४ तकडाऽन्	५ धाऽऽऽ
६ तकडाऽन् ०	७ तकडाऽन्	८ धाऽऽऽ ३	९ तकडाऽन्	१० तकडाऽन्

धी
x

माझा अभ्यास

प्र. १ लहरा साथीबरोबर कोणत्याही एका तालात १० मिनिटे स्वतंत्र वादन करा.

प्र. ३ झपतालात एक मोहरा, टुकडा, चक्रदार वाजवून दाखवणे.

प्र. २ त्रितालात एक मोहरा, टुकडा, चक्रदार वाजवून दाखवणे.

४. विविध तालवाद्य वादन

४.१) पखवाज वादन

भजनी ठेका

मात्रा - ८

विभाग - २ (४-४ मात्रांचे)

टाळी - १ (पहिल्या मात्रेवर)

काल - पाचव्या मात्रेवर

१	२	३	४	५	६	७	८
धींऽ	नाधीं	ऽधीं	नाऽ	धींऽ	नार्तीं	ऽतीं	नाऽ
×				०			

वरील तालामध्ये लग्गी वाजवणे.

१	२	३	४	५	६	७	८	
धार्तीं	धाडा	तार्तीं	धाडा	धार्तीं	धाडा	तार्तीं	धाडा	धीं
×				०				×

४.२) ढोलकी वादन

दादरा तालाचे किस्म वाजवणे

१	२	३	४	५	६	
धा	धी	ना	धा	ती	ना	
×			०			
धा	तीं	तीं	तक	धीं	धीं	धा
×			०			×
धा	धा	ती	ता	धा	ती	धा
×			०			×

माझा अभ्यास

प्र. १ पखवाजावर भजनी ठेका वाजवून त्यामध्ये लग्गी वाजवा. प्र. २ ढोलकीवर दादरा तालाचे किस्म वाजवा.

उपक्रम : ज्या गीतामध्ये भजनी ठेक्याचा वापर केला आहे, अशा गीतांची नोंद ठेवा.

५. साथसंगत

भारतीय संगीतामध्ये गायन, वादन, नृत्य यांच्या सादरीकरणामध्ये साथसंगत या कलेला खूप महत्त्व आहे. साथसंगत या शब्दामध्ये त्याचा अर्थ स्पष्ट होतो, साथ करणे, संगत करणे म्हणजेच व्यावहारिक अर्थाने बघितल्यास बरोबरीने चालणे होय. मुख्य कलाकार गायक, वादक, नर्तक यांच्या बरोबर चालणे हीच अपेक्षा साथीदारांकडून असते. आपल्या अस्तित्वाचा मुख्य कलाकाराला केवळ फायदाच झाला पाहिजे अशी मनोवृत्ती असणारा वादकच चांगली साथ करू शकतो. तबलावादकाचे ज्ञान, तयारी, रियाज, अनुभव अशा गोष्टी साथसंगतीमध्ये महत्त्वाच्या आहेत. संगीत मैफिलीमध्ये तालाचे अस्तित्व हे तबलावादकाशिवाय (साथीदाराशिवाय) सिद्धच होत नाही.

भारतीय संगीताचे एक वैशिष्ट्य आहे की यामध्ये समावेश होणारी तालवाद्ये ही स्वतंत्रवादनाबरोबरच साथ संगतीसाठी अत्यंत उपयुक्त आहेत. त्याचे कारण म्हणजे त्या तालवाद्यांची रचना आणि वादनशैली होय. प्रत्येक तालवाद्याची संगत ही गायन शैलीवर आधारलेली आहे. साधारणपणे तबला वाद्याची साथसंगत ही व्यापक आहे कारण शास्त्रीय संगीतापासून ते थेट लोकसंगीतापर्यंत तबला साथीसाठी वाजवला जातो. आपल्या

अभ्यासक्रमात साधारणपणे छोट्या ख्यालाबरोबर ठेका वादन कसे करायचे याचे प्रात्यक्षिक घेतले जाते. सर्वसाधारणपणे ठेका स्पष्ट, शुद्ध वाजवणे, छोट्या ख्यालाच्या बंदिशीची लय व ठेक्याची लय एकसारखी राहणे हे चांगल्या साथीदाराचे वैशिष्ट्य आहे. छोट्या ख्यालाबरोबर छोटे मोठे टुकडे, मुखडे योग्य जागी वाजवून समेला येणे हे महत्त्वाचे आहे. छोटे ख्याल साधारण त्रिताल, एकताल, आडाचौताल इत्यादी तालांत गायले जातात.

पखवाजाच्या साथसंगतीमध्ये जोरदार वादन अपेक्षित आहे. भजनाच्या साथीमध्ये पखवाजाचा ठेका भरीव वाटतो. कीर्तनाच्या बरोबर पखवाजाची साथ उठावदार वाटते. ढोलक, ढोलकीची साथ करताना छोट्या मात्रांच्या तालाचे किस्मे व लंगी वादन पूरक ठरते. ड्रमसेट व रिदम मशीनवर १ २ ३ आणि १ २ ३ ४ बीटसमध्ये तालाचे विविध प्रकार साथीला वाजवतात.

साथसंगतमध्ये येणारा सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे लयबद्ध वादन होय. तालवादक हा लयदार असावा लागतो. गायक, वादक, नर्तक हे तिघेही लयदार असतील तर साथीचा आनंद हा वेगळाच असतो. महत्त्वाचे म्हणजे साथसंगत ही शिकवून येत नाही तर ती अनुभव घेत घेत शिकावी लागते.

उपक्रम : १) भारतीय संगीतातील तबलावादकांची नावे शोधा.

२) चार तालवादक साथीदारांची नावे लिहा.

